

скоординування діяльності органів державної влади при впровадженні системного комплексу заходів для підтримки та стимулювання розвитку інноваційних процесів; розроблення і впровадження наукоємних інноваційних програм із залученням малого та середнього бізнесу.

1. *Інноваційний розвиток в Україні: наявний потенціал і ключові проблеми його реалізації. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Центр Разумкова. – 2004.* 2. *Деркач М. Структурно-інноваційна перебудова економіки України: проблеми, пріоритети та перспективи розвитку // Економіст, 2004. – №5. – С. 13.* 3. *Гаман М. Світовий досвід стимулювання інновацій та можливості його застосування в Україні // Вісник національної академії державного управління. – 2004.– №1. – С. 213–214.* 4. *Крупка М.І. Фінансово-кредитний механізм інноваційного розвитку економіки України. – Львів. – 2001. – 608 с.*

УДК 338.48.

Г.М. Захарчин, Н.П. Соломійчук*

Національний університет “Львівська політехніка”

*Інститут управління природними ресурсами, м. Коломия

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ У КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ

© Захарчин Г.М., Соломійчук Н.П., 2007

Проаналізовано стан і перспективи розвитку туристичного бізнесу у Карпатському регіоні, окреслено проблеми, що гальмують його розвиток; запропоновано інноваційні заходи щодо покращання економічної політики у сфері туризму та підвищення інвестиційної активності туристично-рекреаційної галузі.

The analysis of a condition and prospects of development of tourist business in Karpatic region is carried out, the problems are outlined which brake his development; it is offered innovation of a measure on improvement of existing economic politics in sphere of tourism and increase of investment activity tourist - to recreational area.

Постановка проблеми

Сталий та всебічний розвиток регіонів безпосередньо пов'язаний з підвищенням їхньої економічної активності, яка потребує відповідного ресурсного забезпечення. Ведучи мову про ресурси, маємо на увазі не лише природний потенціал, а й фінансову підтримку, якої потребують як державні підприємства, так і приватний бізнес у сфері надання рекреаційних послуг та туризму, який може (за певних умов) здійснювати значний вплив на розвиток території. Однак вирішальною складовою туристичного потенціалу сьогодні є інноваційний ресурс. Отже, головна проблема полягає в стимулюванні й активізації інноваційних підходів до підвищення ділової активності туристичного бізнесу. Ця проблема є актуальною не тільки в контексті розвитку туристичної сфери, але й формування інноваційної моделі “нашої” економіки.

Майбутня рекреаційна інфраструктура, як і вся сфера обслуговування, починає формуватись уже сьогодні. Цей процес, зважаючи на відродження економіки країни, цілком об'єктивний і самодостатній. Питання полягає в тому, щоб підтримати, спрямувати та пришвидшити темпи розвитку ринку рекреації, зокрема у тих регіонах, які мають для цього усі необхідні умови, що можливе також завдяки інноваційному факторові.

Об'єктивно сьогодні держава не має реальної можливості задоволення усіх наявних потреб рекреаційно-туристичного комплексу за рахунок бюджетних коштів. Тому виникає потреба як пошуку інших механізмів залучення фінансових потоків, так і активного задіявання інноваційних чинників до розвитку туризму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження питань, які стосуються функціонування рекреаційно-туристичної галузі і, зокрема, можливостей залучення до її розвитку інвестиційних ресурсів, здійснюється низкою фахівців та практиків, які виклали свої погляди на цю проблему у наукових працях [1, 3, 7]. Розглядають ці проблеми і в регіональному аспекті, насамперед такі українські вчені, як

М. Долішній, В. Євдокименко, І. Школа, М. Кифяк, Ж. Поплавська [1, 2, 4, 5, 6]. Роботи цих авторів містять доволі глибокий аналіз розвитку рекреаційно-туристичної індустрії і трансформаційних процесів, які в ній відбуваються, можливості залучення інвестицій, формування інвестиційного клімату тощо [2, 4]. Низку рекомендацій було успішно впроваджено у практику господарювання. Водночас суспільство очікує від науки конкретних пропозицій щодо пошуку джерел фінансування туристичних об'єктів, їхньої диверсифікації, наукового обґрунтування розбудови рекреаційних територій та відповідей на нові практичні запитання, що постійно виникають. Отже, зважаючи на дедалі більшу кількість запитів на довгострокове фінансування впровадження інноваційних проектів і розвитку інфраструктури у сфері рекреації, існує незадоволена потреба у розширенні способів залучення капітальних вкладень та визначенні їхніх пріоритетів у регіональному контексті, що спонукає до нових наукових пошуків.

Питань ефективності розвитку туризму взагалі, і в Карпатах зокрема, стосується багато публікацій, в яких викладено як методологічні аспекти її визначення, такі результати експериментальних досліджень та обстежень. Крім того, розглядаючи це питання, варто послуговуватись різноманітною міжнародною інформацією, яка здебільшого слугує доброю порівняльною базою або перспективними орієнтирами. На жаль, відсутність єдиної і всеохопної системи статистичної звітності в сфері туризму ускладнює можливості навіть елементарних розрахунків ефективності його розвитку, а глибше вивчення цього питання вимагає здійснення спеціальних досліджень, часом і довготривалих.

Оцінюючи позитивно вітчизняний і зарубіжний досвід у висвітленні проблем туристичного бізнесу, все ж зазначимо відсутність концептуального викладу інноваційних підходів до розвитку туристичної сфери в регіональному аспекті, що і зумовило прагнення авторів до описання свого бачення зазначених проблем у цій статті.

Постановка цілей

Підвищення реальної ділової активності туристичного бізнесу у динамічних умовах сьогодення можливе завдяки інноваційному чиннику, що стає головним у всіх сферах життєдіяльності суспільства. З огляду на зазначене, основною метою статті є систематизувати пропозиції до розвитку туризму в Карпатському регіоні через призму інновацій. До основних завдань статті належать: обґрунтування пропозицій щодо покращання використання уже наявної (а не створення нової) матеріально-технічної бази туристично-рекреаційного комплексу; удосконалення візового режиму та інформаційно-рекламної політики в сфері туризму; якісне покращання кадрового потенціалу; ефективне поєднання відпочинку із паралельним освоєнням специфіки місцевих промислів; інтегрування всієї різноманітності туристичних послуг в єдиний турпродукт тощо.

Виклад основного матеріалу

Сучасна соціально-економічна ситуація в Українських Карпатах вимагає періодизації ведення господарства, яке за мінімально негативного впливу на довкілля могло б забезпечити стійкий економічний розвиток. Нині більшість науковців вважає, що власне рекреаційне господарство повинне бути пріоритетним в гірських умовах Карпат. Проте рекреаційна діяльність є різноманітною і вимагає детального виявлення усіх її типів та територій, на яких ця діяльність буде здійснюватися. Особливо актуально це для Гуцульщини з найбільш видовищними та різноманітними ландшафтами.

Розвиток туристичної галузі на Косівщині стане важливим чинником стабільного і динамічного збільшення надходжень до бюджету, позитивного впливу на стан справ багатьох галузей економіки (транспорт, торгівля, зв'язок, будівництво, сільське господарство, виробництво товарів широкого вжитку, народно-художніх промислів тощо). Розвиток цієї галузі сприяє підвищенню зайнятості населення, розвитку ринкових відносин, залученню українців та іноземних громадян до пізнання багатой природної та історико-культурної спадщини нашого краю, збереження екологічної рівноваги.

Економічна діяльність в сфері туризму і рекреації полягає в ефективному використанні наявної матеріально-технічної бази туристично-рекреаційного комплексу (ТРК), сприянні її розвиненому відтворенню, збільшенні частки виробленого в галузі національного доходу та віддачі інвестованих економічних ресурсів, забезпеченні зайнятості населення та найповнішого задоволення потреб у послугах туризму і рекреації.

Сьогодні підприємства сфери туризму і рекреації діють, як правило, на засадах самофінансування та мають на меті отримання прибутку, а джерелами фінансування суб'єктів туристично-рекреаційної діяльності, відповідно до закону України "Про туризм" є: власні фінансові ресурси; грошові внески громадян і юридичних осіб; позикові фінансові кошти (банківські і бюджетні кредити, фінансові

позики); безоплатні та благодійні внески, пожертвування підприємств, установ, організацій і громадян; позабюджетні фонди; кошти Фонду розвитку туризму України, що формується за рахунок відрахувань суб'єктів підприємництва незалежно від форм власності; іноземні інвестиції; надходження від туристичних лотерей; інші джерела, не заборонені законодавством України.

Але в практичній діяльності основними джерелами фінансування підприємств туристичної галузі є:

- власні фінансові ресурси;
- кошти підприємств та організацій, на балансі яких рахуються відповідні об'єкти рекреації;
- позикові фінансові ресурси;
- переважно банківські та бюджетні кредити;
- кошти акціонерів.

За умов обмеженості власних коштів суб'єктів туризму і рекреації, яких вистачає тільки на просте та скорочене відтворення, постає проблема розширення джерел фінансування за рахунок позикових фінансових ресурсів, акціонерного капіталу та прямих іноземних інвестицій, для чого повинно бути створене правове та економічне середовище.

Розвиток туристичної та курортної галузей впродовж останніх п'яти років характеризується позитивною та сталою динамікою. Створення нового іміджу українського турпродукту, комплексний підхід до розвитку малого та середнього бізнесу у туристичній сфері, зокрема сільського зеленого туризму, зумовили неухильне зростання кількості туристів та обсягів надання їм послуг.

Внаслідок поступального розвитку міжнародної співпраці в сфері туризму кількість іноземних туристів, які відвідують Україну, щороку зростає. У 2000 році їхня кількість становила 6,6 млн. осіб, а вже в 2005 році кількість іноземних туристів досягла 17,9 млн. осіб.

Обсяг внутрішнього туризму також поступово збільшується. За статистичними даними упродовж 2005 р. Україною подорожували 8,6 млн. внутрішніх туристів (в 2000 р. їхня кількість становила 6,6 млн.)

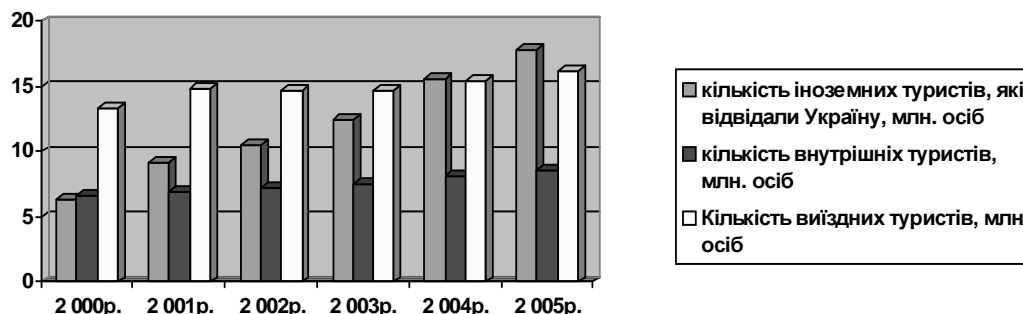
Та, незважаючи на ті позитивні зміни, які відбулися в останні роки в туристичній галузі, є низка чинників, що стримують розвиток туристично-рекреаційного комплексу регіону та України загалом. До факторів, які негативно впливають на розвиток туристичної галузі, окрім мотивації до інвестування, оновлення та розширення виробництва на окремих підприємствах, можна зарахувати:

1. Нестабільність податкового законодавства.
2. Нераціональну систему оподаткування.
3. Відсутність пільг, які повинні стимулювати створення нових суб'єктів господарювання та розвиток пріоритетних галузей народного господарства.

Недосконалість податкової системи опосередковано впливає на спад виробництва та згорання інвестиційної активності, як загалом по народному господарству, так і по окремих галузях.

Інвестиційна криза, своєю чергою, спричиняє консервацію фізично зношеного основного капіталу (передовсім – активної частини основних виробничих фондів). Ці процеси проявляються в усіх галузях народного господарства, але найчіткіше – у виробничій сфері та обслуговуванні.

Наявна матеріало-технічна база закладів ТРК є, переважно, морально і технічно застарілою та здебільшого неконкурентоспроможною.

* джерело: дані Держстатадміністрації

Всі ці вище перераховані фактори стримують розвиток туристичної галузі в Україні та її регіонів зокрема.

Так, за даними Держтурадміністрації у 2000 та у 2005 р.р. за кордон з туристичними цілями виїхало близько 13,4 та 16,2 млн. громадян, а обслуговування національними підприємствами туризму і рекреації іноземних туристів становило відповідно 6,4 та 17,9 млн. Тобто в 2000 році на одного іноземного туриста припадали в середньому два українських громадянина, які виїжджали за кордон з аналогічними цілями. Це негативне співвідношення змінилось тільки в 2004 році. У минулому році кількість іноземних туристів, які відвідали нашу країну, зросла до 17,9 млн. чол., що створює позитивну тенденцію і частково поліпшує стан справ щодо міжнародного туризму.

Та, незважаючи на ці зрушення, ця ситуація залишається небезпечною, оскільки зростання зарубіжних поїздок українських громадян для відпочинку та лікування:

по-перше, штучно скорочує внутрішній ринок попиту на послуги ТРК;

по-друге, є одним з чинників формування від'ємного сальдо платіжного балансу держави;

по-третє, спричиняє вплив фінансових ресурсів утримання і саморозвитку закладів ТРК.

Згідно з підрахунками науковців, туристичний бізнес на Прикарпатті за умов щорічного прийняття 100 тис. іноземних туристів спроможний забезпечити роботою всіх мешканців регіону. Однак для розвитку туристично-рекреаційної галузі, як одностайно стверджують представники влади та туристичних підприємств, необхідні радикальні зміни у законодавстві.

Тому на державному рівні ведеться значна робота з розвитку інвестиційної співпраці й удосконалення інвестиційного законодавства.

Виважена державна політика щодо туризму забезпечить Україні створення умов, котрі сприятимуть його розвитку, залучатимуть як внутрішні, так і зовнішні інвестиції в туристичну сферу, створюватимуть рівні умови для суб'єктів підприємницької діяльності, розвиватимуть та вдосконалюватимуть інфраструктуру туризму, створюватимуть нові робочі місця, формуватимуть ринок спеціалізованих туристично-рекреаційних послуг. Недалекий той час, коли активізується туристичний комплекс, стилізований під життя трипільської цивілізації, гуцулів, бойків тощо.

Головна проблема, що обмежувала світові турпотоки в Україну — це візовий режим і відсутність належної інформації про державу. Виникало питання: навіщо європейцю витратити гроші за візу, витрачаючи час та долаючи чималу відстань до Криму чи Києва, якщо поруч Хорватія чи Словенія та ще й з європейським рівнем сервісу? Тому важливим моментом просування українського турпродукту має стати й активна інформаційна присутність нашої країни на європейському ринку, створення Інтернет-сайту про Україну, відкриття українських туристичних представництв та створення сучасного туристичного кластера. Він буде певною системою необхідних умов для найефективнішого функціонування галузі. Наприклад, для успішного існування сучасного курорту потрібні не лише дари природи і наявність історичної спадщини, але й належний рівень і постійна модернізація транспорту, зв'язку, банківської системи, торговельної мережі, готелів, казино тощо. Кластер — це ефективний механізм підвищення рівня обслуговування, оптимізація співвідношення ціни та якості турпослуг і поліпшення транспортно-комунікаційної та відпочинкової інфраструктури. Наприклад, на час літнього сезону, коли зростає потік туристів, музеям у туристичних центрах бажано подовжити графік роботи, щоб забезпечити обслуговування усіх заявлених груп туристів.

Наша вітчизняна туристична сфера завдяки багатим природним, історико-культурним та трудовим ресурсам цілком може претендувати на чільні позиції в економіці держави. Водночас туристична інфраструктура — одна з найскладніших, бо вона охоплює усі галузі економіки, усі види транспорту, культурні та оздоровчі заклади, спортивні споруди, народні промисли тощо. Копітку роботу щодо розвитку туризму можна успішно здійснювати тільки спільними зусиллями причетних до цього структур виконавчої влади.

Природні та культурно-історичні ресурси України — це те, що вже є, отож, його не доведеться створювати, а треба подбати про раціональне використання. Тому потрібні досконале законодавство та розумні виконавці, які б забезпечили належні умови для діяльності суб'єктів туристичного бізнесу, гарантували дотримання правил гри його учасниками, сприяли б розвитку туристичних ресурсів, залучали потужну рекламу та доброзичливо ставились до клієнтів.

Для успішної реалізації проектів треба мати добре підготований персонал, бо кадрове питання переростає у проблему. Це пов'язано з тим, що радянські фахівці (яким хоч і притаманна ідеологічна заангажованість, але які мають відповідну кваліфікацію) старіють, а гідної заміни їм немає. Сьогоднішні випускники турбізнесового фаху мають дуже поверхові знання про Україну; слабе уявлення про рекреаційні та історичні ресурси вітчизняного туризму; до театру, музеїв ходять рідко, недосконало володіють іноземними мовами. Тому кадрова сфера та фахово-підготовча база туристики потребує удосконалення.

Крім традиційного туризму, який для свого розвитку потребує участі багатьох галузей і великих витрат та й доступний лише заможним людям, має функціонувати зелений туризм зі своїми розмаїтими послугами. До нього належать риболовля, збирання грибів, ягід, купання в річці (ставках), катання на конях, човнах. У гостинних дворах можуть надавати послуги лікарі-масажисти, пропонувати курси фітотерапії. У розкішних фруктових садах можна покуштувати свіжих духмяних плодів. Передбачається запрошення гостей на відпочинок для ознайомлення з технологією хлібопечення, догляду за худобою та птицею. Сільські майстрині навчають охочих рукоділлю. Гості можуть взяти якнайактивнішу участь і в святкуванні, і в підготовці до традиційних свят, які у селах відзначають барвисто, з дотриманням усіх обрядів, наприклад, приготування на Великдень чи Різдво, організації виставок-ярмарків тощо. Таке розмаїття сприяє тому, то туристи не лише поліпшують здоров'я, настрій, а й збагачуються найприємнішими враженнями, везуть додому чимало сувенірів, виготовлених місцевими умільцями, та з нетерпінням чекають на повернення через рік у село.

Сільський зелений туризм у світі здебільшого розглядають як невід'ємну складову програми комплексного соціально-економічного розвитку села і його відродження. У "Державній програмі розвитку туризму на 2002—2010 роки" визначено необхідність розроблення "Програми розвитку сільського зеленого туризму в Україні".

Безумовно, економічне регулювання розвитку туристичної сфери є багатограним і не вичерпується вищевикладеними положеннями. Треба зазначити, що сьогодні він на стадії формування, активно триває внесення змін в законодавчі акти, що регламентують економічні відносини. Тому і завдання чіткого окреслення схем та правил дії тих чи інших важелів є доволі складним. Але як рекомендації щодо вдосконалення економічної політики в сфері туризму можна висловити деякі пропозиції.

Насамперед, на наш погляд, здійснивши інвентаризацію всього, що нині ще збереглося і приваблює в Україні, інтегрувати вибране в єдиний турпродукт. Це означає, що в основу загальної концепції доцільно покласти поєднання в різних варіантах і співвідношеннях пізнавальних, розважальних, рекреаційних, лікувально-профілактичних, стаціонарно-оздоровчих та інших можливих функцій. Йдеться про поліфункціональне використання рекреаційних територій. Необхідний цілісний підхід до туристсько-рекреаційних комплексів України та її адміністративно-територіальних одиниць, як до органічної складової частини єдиного соціально-економічного комплексу країни, надаючи їм загальнодержавного і міжнародного значення. Це забезпечить і постійний державний контроль і, одночасно, підтримку.

Туристична галузь не має і не матиме найближчим часом коштів не те що на нове будівництво, а й на реконструкцію наявної матеріальної бази. Без закордонних інвестицій і кредитів годі й мріяти про реконструкцію і розширення матеріальної бази.

Саме тому через відповідні владні структури треба давати "зелене світло" інвесторам, спільним підприємствам, засновники яких — учасники туристичного процесу в Україні.

Що стосується Карпатського регіону, то потенційних інвесторів доцільно орієнтувати в напрямку розвитку туризму на відпочинок і лікування, оскільки екзотичність краю, наявність численних джерел лікувальних вод дає змогу розглядати його як привабливий об'єкт туризму, але за умови створення через і за допомогою фізичних і юридичних осіб необхідної інфраструктури.

Що ж і в якій послідовності робити для розвитку матеріальної бази туризму, маючи на увазі, що віддача потрібна вже сьогодні? На наш погляд, починати доцільніше з відновлення наявних об'єктів відвідування: паломництва і культових; пам'яток природи та історико-архітектурних; заповідних ландшафтних зон; реабілітаційно-пізнавально-розважальних комплексів тощо. Паралельно подбати про об'єкти, які забезпечують на належному рівні хоча б мінімум зручностей санітарно-гігієнічного плану.

Важливо підкреслити пріоритетність цього завдання, оскільки наявні готелі і заклади громадського харчування не завантажені і могли б після належного опорядження забезпечити початок справи. Підуть доходи. За ними інвестиції. За інвестиціями — розвиток. Відтак все більші доходи. Віддача в туризмі значною мірою має непрямий характер: доходи зростають в організаціях і закладах культури, транспорту, на підприємствах побуту, торгівлі і харчування тощо.

За рахунок туристичної сфери можна розвивати й інші галузі. Адже на будівництво, облаштування закладів туризму потрібні будівельні матеріали, меблі, житлово-комунальні послуги, харчові продукти тощо. Це зумовить завантаження відповідних підприємств, створення нових робочих місць, а також сприятиме розвитку підприємництва, бо турист потребує і сувенірів, і витворів народно-прикладного мистецтва та й відповідних емоцій, вражень.

Туризм формує добрі стосунки між окремими людьми, сусідами, державами, націями. Саме туризм дав змогу багатьом країнам подолати або ж істотно полегшити економічну кризу, дати пози-

тивний імпульс для розвитку інших галузей економіки. На сучасному українському туристичному ринку працює майже 3 тис. ліцензованих туристичних фірм, до послуг туристів — 5500 готелів, мотелів, кемпінгів, турбаз, санаторно-курортних закладів. У вітчизняній туристичній сфері зайнято майже 200 тис. осіб постійно та 1 млн. — сезонно. Щоправда, у країнах з розвинутою туристикою значно більше, але це, сподіваємося, наші резерви, що в перспективі дадуть реальну користь.

Висновки

Аналіз ситуації в туристичній галузі дає змогу зробити певні висновки.

Зокрема, для забезпечення перелому ситуації та підвищення інвестиційної привабливості регіону та інвестиційної активності в галузі туристично-рекреаційного комплексу необхідно створити відповідну фіскальну мотивацію та підвищити роль власних джерел фінансування суб'єктів підприємницької діяльності за рахунок прибутку і амортизаційних відрахувань, а також майбутній розвиток туризму на Прикарпатті потребує активнішої підтримки з боку держави в плані інформації та просування туристичного продукту. Ця підтримка може набувати форми прямих капіталовкладень, фінансових стимулів для приватних капіталовкладень, а також витрат на рекламно-інформаційну діяльність.

Оскільки туризм надзвичайно залежний від інших видів бізнесу, постає питання про створення на вже наявній базі багатогалузевих корпоративних систем з питань рекреації і туризму, комерції і торгівлі, транспорту, безпеки, страхової та банківської справи, котрі забезпечували б прийом і комплексне обслуговування гостей та були організаційно-економічним фундаментом вирішення всіх перерахованих проблем. Без цього туристична діяльність страждатиме хуторянщиною, ремісництвом.

Але скільки б ми не говорили про конкретні напрямки, перспективи виходу регіонального туризму на світовий туристичний ринок визначатимуться двома основними чинниками: забезпеченням комплексного підходу до розвитку території та ефективністю державної регіональної політики. Інструментом реалізації останньої має бути згадувана вже Державна програма соціально-економічного розвитку Карпатського регіону, яка повинна практично реалізувати ідею забезпечення соціально-економічного прогресу території через державну підтримку пріоритетних секторів регіональної економіки, і, насамперед, рекреації.

Перспективи подальших досліджень

На основі викладеного в статті матеріалу подальші дослідження можуть здійснюватися в кількох аспектах і напрямках. Зокрема, у межах загальної інноваційної моделі розвитку суспільства треба розробити регіональні стратегії інноваційної активності суб'єктів туристичного ринку та інфраструктури, основна мета яких полягала б у підтримці туристично-рекреаційних секторів регіональної економіки. Крім того, подальшого дослідження вимагають питання, пов'язані із створенням багатогалузевих корпоративних систем з проблем рекреації, туризму та інфраструктури краю.

1. Агафонова Л.Г., Агафонова О.Є. Резерви розвитку туризму в Україні та можливості їх реалізації // *Економіка: проблеми теорії та практики*. – 2004. – №190. – С. 343–350. 2. Петрович Й.М., Гавран В.Я. Управління інвестиційною діяльністю в рекреаційно-туристичній сфері // *Регіональна економіка*. – 2004 – №1(31) – С. 70. 3. Кифяк В.М. Організація туристичної діяльності в Україні – Чернівці – XXI, 2003 – 300 с. 4. Кифяк О.В. Розвиток рекреаційних ринків у регіоні // *Фінанси України* – 2005. – №9(118) – С. 64. 5. Поплавська Ж. В., Поплавський В.Г. Фінансово-організаційні аспекти туристичного бізнесу. // *Фінанси України* – 2006. – №1(122) – С. 121. 6. Євдокименко В.К. Регіональна політика розвитку туризму . – Чернівці, “Прут”, 1996, – 288 с. 7. Федорченко В.К., Дьорова Т.А. *Історія туризму в Україні: Навч. посіб.* – К.: Вища школа, 2002. – 195 с.